

Кобилко Н.А.

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

ДОРОГА Й МОРЕ ЯК КЛЮЧОВІ ОБРАЗИ ЧУМАЦЬКИХ ПІСЕНЬ

Анотація. У статті досліджено мотиви, пов'язані з топосом дороги, та розкрито значення образів-символів моря, Криму, Дону в чумацьких піснях. З'ясовано, що образ дороги найчастіше використовується для характеристики побуту, звичаїв та обрядів чумаків, а море символізує долю та сенс людського життя.

Ключові слова: чумацькі пісні, образ-символ, дорога, море, обрядовість.

Kobylko N. Road and sea as key images of Chumat songs. The article examines the motifs related to the topos of the road and reveals the meaning of the images-symbols of the sea, the Crimea, and the Don in Chumat songs. It was found out that the image of the road is most often used to describe the life, customs and rituals of the Chumaks, and the sea symbolizes the fate and meaning of human life.

Key words: Chumat songs, image-symbol, road, sea, ritual.

Унікальним явищем, яке протягом XV–XIX століття існувало на території України, було чумацтво. Чумацький промисел і пов'язані з ним ритуали стали об'єктом дослідження істориків, етнографів, фольклористів, мистецтвознавців. На сьогодні маємо наукові праці, присвячені питанням появи та розвитку чумакування на теренах України, соціального складу чумаків та рисам їх характеру.

Виникнення нового соціального прошарку зумовило появу неповторних за своїм ідейно-тематичним змістом пісень, у яких оповідалося про життя чумаків, умови їх праці та душевні переживання. У своєму дослідженні «Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українця» С.Проскурова [6] виділяє два основні психологічні типи ліричного героя в пісенному

фольклорі. В. Гончарук та І. Мусіч [1] розглядають тематичні групи, мотиви й поетику чумацьких пісень. Вагомою є наукова розвідка Н. Мельник «Українська народна соціально-побутова пісня: етико-естетичні модуси» [5], у якій авторка говорить про трансформацію ціннісних орієнтацій різних соціальних типів, що зумовлена як низкою чинників, так і динамікою суспільного життя. Проте комплексного дослідження просторових топосів, зокрема дороги, Криму, моря, Дону, в українських чумацьких піснях немає.

Мета статті – дослідити образи-символи на позначення простору в українських чумацьких піснях. Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань: узагальнити мотиви, пов’язані з топосом дороги; розкрити значення образів моря, Криму, Дону в народній пісенності.

Перші письмові згадки про чумаків пов’язані з характеристикою людей, які приїздили з центральних районів України в Кримське ханство по сіль. Цікаво, що торговців рибою, тобто чумаків, спочатку називали козаками, а вже потім про них говорили, як про військових. Розквіт чумацького промислу припадає на XVIII століття, і займалися ним здебільшого заможні селяни, які мали не одну пару хороших волів і возів. За соціальним складом чумаки поділялися на багатих і селян-кріпаків.

Із розвитком чумацтва розширювалася і географія цього промислу. Дослідники виділяють два головних шляхи, якими їздили чумаки: Муравський і Чорний або Шпаковий. Вони віддавали перевагу першому, адже він був рівний і простий та мав гарні місця для випасу волів. Власне, й назва його походить від трави-мурави, яка росла обабіч дороги. Другим шляхом ходити було небезпечно. Чорним він називався, бо ним пролягав маршрут татар до Польщі, які вибивали всю траву аж до чорної землі. Назва Шпаків, імовірно, пов’язана з гайдамацьким ватажком Шпаком [4]. Просторові локуси згодом стають невід’ємною частиною чумацького фольклору.

У середовищі чумаків виник особливий різновид соціально-побутових пісень – чумацькі. За ідейно-тематичним змістом вони близькі до козацьких. Пояснити це можна тим, що чумаки, як і козаки, сповідували мандрівний спосіб життя. У пісенному фольклорі ми можемо простежити такі основні мотиви: далекої дороги, відірваності

від рідної домівки, прощання з родиною. С. Проскурова «поряд з мотивами життєрадісності, активності, готовності до подолання перешкод, навіть жертвовності» простежує ще «прояви апатії, байдужості, готовності схилитися перед життєвими труднощами, навіть потяг до самознищення» [6, с. 95]. На нашу думку, це пояснюється страхом людини перед «чужим» простором, тобто поза межами рідної місцевості.

Перш ніж звернемося до аналізу просторових топосів доречним, на нашу думку, буде дати характеристику самого чумака. Ми схилиємося до класифікації С. Проскурової, яка виділяє два психологічні типи ліричного героя: 1) «людина “козацького” типу, [...], звитязний лицар, шукач пригод» [6, с. 95]. Це типовий представник козацтва, який обов'язок перед побратимами ставить вище родинного затишку. Він свідомо йде на небезпеку, не боїться смерті; 2) «колишній селянин, затурканий злиднями та дружиною» [6, с. 95]. Імовірно, він почав чумакувати, щоб відкупитися від панщини.

Український народ чумаків наділяв надзвичайною фізичною силою, витримкою, оскільки вони жили за законами природи, то й розуміли мову тварин, були чаклунами. Вважалося, що, вирушаючи до моря, тобто за Дніпрові пороги, чоловіки мандрували в «нижній світ». У них була ціла низка ритуалів, пов'язаних із дорогою: приготування та збирання в похід, прощання з домівкою, поховання померлих в дорозі. Саме тому цей образ став провідним у чумацьких піснях [3, с. 58].

Готуючись до далекої мандрівки, чумаки брали із собою запасні колеса, осі, люшні та мазницю з дьогтем; запасалися продуктами харчування (пшоно, хліб, борошно, сало); дбали про харч для волів. Існував звичай: на передній мажі везти півня. Він і виконував роль годинника, і допомагав у п'їтмї відшукати початок валки. Як правило, у перший день чумаки недалеко відходили від села, щоб була можливість повернутися, якщо щось забули.

Мотив збирання в мандрівку чїтко простежується в пісні «Гей, ішли наші чумаки в дорогу», у якій кожен день тижня має своє особливе значення:

«Гей, в понедїлок ярма парували [...].

Гей, у вївторок вози підчиняли [...].

Гей, а в середу воли годували [...].

Гей, а в четвер воли парували [...].

Гей, а в п'ятницю з родом попрощались [...].

Гей, а в суботу молилися Богу [...],

Гей, а в неділю рушили в дорогу» [2, с. 354].

Пісня вирізняється повільною манерою оповіді ретельної підготовки до тривалої подорожі, охоплює як побутову, так і духовну сфери (звертання до Бога), використано мінімальну кількість художніх засобів (емоційні вигуки, повтори).

Іншого тематичною групою є пісні, у яких розкрито психологічний настрій молодого чумака в момент прощання з рідними та його від'їзду. Ми можемо простежити мотиви жалю й туги за домівкою, батьками, дівчиною, жаху перед відкритим простором, адже часто чоловіки не поверталися, зазнавши нападу грабіжників або захворівши в дорозі. У таких піснях знаходимо відверті зізнання ліричних героїв, підсилені символічними картинами природи, що найкраще передає душевний стан людини:

«Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині,

Зажурився чумака молодий по своїй причині...

Ой зажурився та той чумаченько, в новім возі похилився,

Ой правою та рученькою за серденько ухопився» [2, с. 355].

На думку С. Проскурової, «ритуал прощання чумака з родиною носив явно архаїчний, дохристиянський характер і містив елементи передбачення долі» [6, с. 97]. Тому кожен, хто вирушав у дорогу, брав із собою грудку землі, сорочку та вишитий рушник (якщо юнак був неодружений). За час довгої мандрівки чумаки потрапляли в різні небезпечні ситуації: від нападів грабіжників до хвороби й смерті членів валки. Прикметно, що й у народних піснях мальовничість зображення поєднана з драматизмом:

«Що вітер повіє,

Сонечко пригріє,

Роса на землю впаде [...]

Наїхали пани

Та ще й орандарі

Воли і вози забирають» [2, с. 358].

У циклі чумацьких пісень ми чітко простежуємо героїчні мотиви, адже завжди відважні чумаки здобували перемогу над розбійницькою

ватагою, якою б чисельною вона не була. Найчастіше опоетизовували образ отамана, якого вибирали самі чумаки. На його плечі лягала відповідальність за всю валку, тому, якщо траплялося нещастя в дорозі, він слідкував і за дотриманням усіх звичаїв. Зворушливим був сам ритуал поховання чумака, який помер під час мандрівки. Його везли до найближчого села, ховав священик, який і видавав посвідку про смерть отаманові. Були випадки, коли могилу насипали край дороги, на ній ставили тичку й в'язали хустку. Але коли валка діставалася церкви, замовляла панахиду по душі померлого. Обов'язково на могилі (чи в селі, чи край дороги) садили кущ калини, тому цей образ ми й зустрічаємо в низці чумацьких пісень:

«А сам помер той чумак Макара

У недільку вранці.

Положили чумака Макару

На травці-муравці,

Викопали чумаку Макарі

Та глибокую долину. ...

Висипали чумаку Макарі

Високою могилу. ...

Посадили чумаку Макарі

Червону калину» [2, с. 357].

На поминальний обід запрошувалися жителі села, адже в них чумаки під час довгих мандрів убачали друзів, сподівалися на їхню підтримку в скрутну хвилину.

Якщо образ дороги в чумацьких піснях використано для характеристики побуту, звичаїв та обрядів торговців, то образ моря найчастіше пов'язаний із поняттями долі та сенсу людського життя. За народними віруваннями, особа може знайти свою долю, змінити її, але в той же час існувало глибоке переконання, що фатум невідворотній, недосяжний для людського розуміння [5, с. 122]. У пісенній творчості в далекій мандрівці чумаки шукають щастя-долю, а в кінцевому результаті приходять до моря: «Нема йому щастя й долі, / Нема йому й волі. / Ой як пішов по дорогах / Доленьки шукати, / Та не найшов щастя-долі, / Найшов синє море»; «Озоветься доля / По тім боці моря».

Варто зазначити, що образ моря в чумацьких піснях не романтичний, а пройнятий почуттям туги, відчаю, фізичного знесилення, що пояснюється способом життя чумаків.

Крім пісень, у яких опoетизовано відважного чумака, мудрого й досвідченого ватажка валки, ми знаходимо твори, де розкрито його моральні чесноти. Серед традиційних художніх засобів використано порівняння із синім морем: «... в чумака стільки ласки, / Як на синім морі ряски; / А в чумака стільки віри, / Як на синім морі піни».

Образ моря фігурує і в легенді щодо чумацьких пісень, за якою нібито чумаки після торгу, повертаючись додому, ішли до моря, слухали пісні русалок, які виходили грітися на місячне проміння й співали, а потім розвозили їх по всій Україні.

У чумацьких піснях простір найчастіше окреслено топонімом Крим і гідронімом Дон: «Як їхали у Крим по сіль, я з дороги збився...», «Бодай ви, чумаки, у Крим не сходили», «Ще раз у Крим ісхожу», «Над річкою бережком / Ішов чумак з батіжком / Гей-гей, з Дону додому», «Ой ходив чумак / Сім літ по Дону». Досліджуючи тексти пісень, ми можемо зазначити, що ці просторові локуси наділені трагічною семантикою, адже розкривають небезпеку, яка чатує на чумаків у далекій дорозі, зокрема хворобу і смерть. У пісні «Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині» знаходимо образ Перекопу та Подолу, які також мають трагічний відтінок. Із Подолу розпочинається мандрівка молодого чумаченька, а Перекоп став його останнім прихистком: «Ой уже ж тобі, старая матусю, і малії діти сказали, / Що вже твого сина, сина-чумаченька, у Перекопі поховали!».

Отже, образи дороги, моря, Криму й Дону в чумацьких піснях найчастіше використовувалися для відтворення багатоаспектності життя чумаків і їхніх родин, рис характеру, потягу до волі, незалежності, намагання змінити долю, а також відчаю та морального знесилення.

Література

1. Гончарук В.А., Мусіч І.Ю. Ідейно-тематичний зміст і поетика чумацьких пісень. *Філологічні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку*: Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 26–27 січня 2018 р.

- Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2018. С. 83–87.
2. Закувала зозуленька: Антологія укр. нар. поет. творчості / [Вступ. стаття, упоряд. та приміт. Н.С. Шумами; худож. оформл. А.О. Лівня; упоряд. іл. матеріалу С.М. Музиченка]. К.: Веселка, 1998. 510 с.
 3. Кобилко Н.А., Кобилко Н.О. Символіка образів дороги й моря в циклі чумацьких пісень. «Усі ріки течуть у море»: мариністика в літературі та культурі: зб. наук. матеріалів конф. (Бердянськ, 26-27 вересня 2019 р.) / гол. ред. О.П. Новик. Бердянськ: БДПУ, 2019. С. 57–60.
 4. Кукса В.М., Кукса В.В. Чумацькими шляхами України. URL: <http://surl.li/gbtpre>.
 5. Мельник Н. Українська народна соціально-побутова пісня: етико-естетичні модуси: монографія. Кривий Ріг, 218. 206 с.
 6. Проскурова С. Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українця. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 5. С. 94–99.

Kysliak K.O.

Candidate of philological sciences,

Deputy director for educational work

Comprehensive school of I-III degrees of Chernihivka

by Village Council in Chernihivka of Berdianskyi district

Zaporizhzhia region

AUTOBIOGRAPHY OF ARTISTIC THOUGHT IN THE NOVEL BY DOMKA BOTUSHANSKA "THE UNDERGROUND BELL"

Abstract. The article is devoted to the artistic heritage of Domka Botushanska, a great writer of Bukovyna and Tavriia. The novel "The Underground Bell" was chosen as the object of research, and the subject was the autobiography of artistic thinking in the work. Special attention is paid to the analysis of autobiographical markers as

Key words: *autobiography, genre, idiostyle, poetics, artistic thinking.*